

Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvoga svjetskog rata

I

Agrarno pitanje u Dalmaciji sigurno je jedan od najvažnijih ekonomskih problema najzaostaliije austrijske pokrajine na početku dvadesetog stoljeća. Radi uočavanja i raščlanjivanja novonastalih problema, podijelit ćemo to razdoblje na tri razvojne faze. Prva faza traje od 1905. do 1908, druga se podudara s godinom 1909. i treća, završna, od 1910. do prvoga svjetskog rata.

U Dalmaciji su za vrijeme Austro-Ugarske koloniatstvo i kmetstvo dva osnovna oblika zavisnosti seljaka od vlasnika zemlje. U dubrovačkom kraju prevladava kmetstvo, a u ostaloj Dalmaciji koloniatstvo. Naturalne i novčane obaveze prema zemljišnom gospodaru i državi, suše, nerodice, gladi, poplave, bolesti, brojne parnice i zahtjevi za raskidanje odnosa, nemiri, neredi i odmetanja uvjerljivo svjedoče o teškim prilikama na dalmatinskom selu u toku devetnaestog stoljeća.

U zemljama Habsburške Monarhije agrarno pitanje uglavnom je riješeno 1848. osim u Dalmaciji, navodno zbog specifičnih odnosa u dalmatinskom agraru.¹ Prevladavalo je mišljenje da su zemljišni odnosi u Dalmaciji privatnopravne naravi, te ih je država prepustila rješavanju zainteresiranih stranaka.

Oživljavanjem političkog života na početku šezdesetih godina i dalje ekonomsko oslobođenje kolona i kmetova potisnuto je u drugi plan. Za vrijeme izbora stranački prvaci, zastupnici i predstavnici vlasti obećavaju seljacima da će zagovarati njihove zahtjeve, ali se ništa radikalno nije učinilo. Uzroke treba tražiti u tome što su vlasnici zemlje pripadali Narodnoj i Autonomnaškoj stranci i bili jako uporište tih stranaka, kojima nije bilo u interesu smanjenje davanja ili potpuni otkup kolona i kmetova.²

Priraštaj stanovništva na selu pojačavao je pritisak za raskidanje ili ublažavanje odnosa, usitnjeni posjed nije mogao prehraniti povećane obitelji.

¹ A. Smirić, *Intorno Al Contadinaggio, alla Colonia, e ad altri rapporti giuridici fra proprietari e coltivatori nel territorio della fu republica di Ragusa, e della Dalmazia in generale*, 41, *Historijski arhiv Zadar*, rkp. 26; V. S. Obad, *Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke Republike (1814–1850)*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, *Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti* (3), Zadar 1969, 145; I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 13, 14.

² S. Obad, *Politika Narodne i Autonomnaške stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860–1870)*, zbornik »Dalmacija 1870«, Zadar 1972, 55–62; R. Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo 1968, 48–58.

Zbog nerazvijene gradske privrede, višak seoske radne snage nije mogao naći zaradu u gradu, te se potkraj stoljeća, uslijed pojave filoksera i vinske klauzule,³ počeo brojnije iseljavati u prekomorske zemlje, osobito Sjevernu Ameriku. Od tada počinje brže raslojavanje dalmatinskog sela, a usporedo s tim i otkup kolona i kmetova.

II

U dvadesetom stoljeću dalmatinski kolon i kmet ulazi u složenije odnose prema starom i novom vlasniku koji su nastali s procesom otkupljivanja, uglavnom novcem stečenim u stranom svijetu. Ekonomska kriza ostavila je duboka traga na selu i dovela mnoge obitelji do prosjačkog štapa, zbog pada cijena vinu, najvažnijem proizvodu u pokrajini. Prilikom obnavljanja trgovinskog ugovora s Italijom, dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču, Dalmatinskom saboru u Zadru, Zemaljskom odboru u Zadru i trgovačkim komorama zahtijevali su da bude ispuštena klauzule o vinu.⁴ Za vinske konjunktore dalmatinsko se vino izvozilo, a za vrijeme vinske krize uvozilo. Potkraj devedesetih godina plamenjača je zahvatila zadarsko i šibensko područje,⁵ te je povedena akcija da se obnove vinogradi kao u drugim zemljama. U Dalmatinskom saboru raspravljalo se o potrebi davanja zajma od stotinu tisuća kruna za obnovu vinograda u dijelu pokrajine gdje se bolest proširila.

Među zastupnicima u Dalmatinskom saboru za probleme seljaštva, najbrojnije društvene klase u Dalmaciji, najviše se zauzimao dr Josip Smodlaka. Još devedesetih godina mladi Smodlaka upoznao se s bijedom, zapuštenosti, neznanjem i iskorištavanjem seljaka u Imotskoj krajini, uvidjevši na imotskom primjeru od kolike je važnosti rješene socijalnog pitanja u Dalmaciji.⁶ Na početku stoljeća (1902) Smodlaka, zastupnik Stranke prava izbornog kotara Šibenik – Skradin, uz ostalo upozorava zastupnike »da socijalno pitanje kuca i na naša vrata«. Da bi se obnovili vinogradi u krajevima gdje se proširila plamenjača, Smodlaka predlaže da vlada podijeli seljacima besplatno ili uz nižu cijenu alat za navrt loze i da se uzgajaju dva matičnjaka, jedan u Vodicama za vinograde u niskim, a drugi u Vrani za vinograde u visokim predjelima. Većinom glasova prihvaćen je Smodlakin prijedlog, to više što je vlada oštetila seljaka vinskom klauzulom.⁷

³ M. Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907, Beograd 1960, 44.

⁴ Historijski arhiv Zadar, Štampa, br. 105 od 12. II. 1900, kut. 77.

⁵ R. Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972, 108.

⁶ K. Milutinović, Istorijski lik Josipa Smodlake, Radovi XLIII, Akademije nauka, knj. 15, Sarajevo 1972, 103, bilj. 5.

⁷ Zapisi dra Josipa Smodlake, Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, knj. 5, Zagreb 1972, 43. (u daljnjem tekstu Zapisi); Brzopisna izvješća XXXVII zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskog, Zadar 1902, 614, 618.

U saborskom govoru 22. VII 1902. Smodlaka se, uz ostalo, osvrće na posljedice klauzule i plamenjače, što utječe na iseljavanje, te je potrebna državna pomoć. (Dva govora što ih je izrekao Josip Smodlaka u saboru u Zadru dne 15. i 22. srpnja 1902, Zadar 1902, 60, 61.)

Ekonomske prilike u Dalmaciji na početku stoljeća najbolje ilustrira govor Josipa Smodlake održan u Šibeniku 1903. Smodlaka uviđa da on i svi zastupnici ne mogu izaći u susret narodu »jer je vlast, i moć i novac u rukama tuđinca, koji nema srca za ovu zemlju«. Zastupnik može samo »iznijeti jade naroda na javnost i dati izlieva ogorčenju svoje duše«, kaže Smodlaka. U nastavku, naglašava Smodlaka, s najviših mjesta im predbacuju »da smo im dodijali prosjačenjem, da Dalmaciji ne mogu više dati nego li joj daju. U stvari pak drže se prema nama uvijek one iste: »Cal krobot und švajg« (plaćaj hrvatsko roblje i štiti!)«. Smodlaka je duboko nezadovoljan ponašanjem gospode, koja neće da znaju za patnje naroda. Po njemu, »klauzula, malarija, emigracija, glad« pritišću kao avet svaki dan i samo u puku vidi snagu, svijest i ljubav za narod, jezik i zemlju. Smodlaka poziva »u jedno kolo« protiv neprijatelja koji hoće »na naša mjesta, na selišta hrvatska, posaditi druge, tuđe ljude, koji će gospodski živjeti u zemlji u kojoj se danas od glada skapava«. Zbog njihove krivnje, nastavlja on, narod umire, a oni mu poručuju »da sam sebi pomogne«. Smodlaka uviđa da se starim sredstvima ne može više voditi borba, vidi snagu u potlačenom narodu koji nema pastira. U prvim redovima otkriva rastrojstvo, a kod vođa vidi krivnju. Po njegovim riječima, potrebno je kuću zidati od temelja, a ne moliti tuđinca. Temelj te zgrade treba biti puk, »milioni seljaka, obrtnika i mornara hrvatskih, na koje do sada premalo mišljasm[o] [...]«⁸ U seljaštvu vidi najjaču i najbrojniju snagu naroda koji treba uključiti u politički život kako bi postao subjekt u politici.

Pokretanjem Hrvatske demokratske stranke pod vodstvom Josipa Smodlake (1905)⁹ oživljava težačko pitanje u Dalmaciji, o njemu se počinje raspravljati na stranicama stranačkog glasila *Sloboda* čiji je izdavač i odgovorni urednik bio Josip Smodlaka.¹⁰ Akcija se prenosi među zastupnike Dalmatinskog sabora i bečkog parlamenta. U tome ima najveću zaslugu Josip Smodlaka sa stranačkim drugovima Ivom Tartaljom i Antunom Makalom.¹¹

Smodlaka je želio voditi realnu politiku i zato u temeljna načela stranke, uz ostalo, unosi zahtjev za unapređenje poljoprivrede, industrije, brodarstva, povezivanje Dalmacije željeznicom s Banskom Hrvatskom i Bosnom. Stranački program predviđa ekonomsku organizaciju težačkog, radničkog i pomorskog staleža, provođenje socijalne reforme koja sadrži zaštitu rada i radnika, osiguranje u starosti i poboljšanje stambenih prilika za radnike, unapređenje zadrugarstva itd.¹²

Obračanje potlačenome, izrabljivanom i odbačenom puku bilo je velik skok u građanskoj politici. Svaka dotadašnja stranka imala je interesa za

⁸ Govor o organizaciji hrvatske stranke u Dalmaciji što ga je izrekao narodni poslanik dr Josip Smodlaka na javnoj skupštini u Šibeniku dne 13. travnja 1903. [Rijeka] 1903, 4, 5, 7, 9.

⁹ Zapisi, 42–48; K. *Milutinović*, Josip Smodlaka i jugoslavensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji, Rad JAZU 359, Zagreb 1971, 176, 177.

¹⁰ U listovima *Sloboda* i *Pučka sloboda* ima dosta članaka o agrarnoj problematiki iz pera Josipa Smodlake, mnogi su nepotpisani, ali se po stilu i problemima o kojima je pisao lako prepoznaju.

¹¹ Zapisi, 43.

¹² *Sloboda*, br. 1, 16. VIII 1905.

puk i njegov najbrojniji dio, seljaštvo, samo za vrijeme izbora, kad je trebalo glasovati. Smodlaka je prezirao vođenje nenarodne politike s pomoću narodnih glasova i stoga je napravio radikalni zaokret u građanskoj politici.

Najvažniji je zadatak pomoći seljaku da se oslobodi tlake koju su mu nametnuli posjednici, lihvari i svećenici.¹³ Smodlaka je seljački život promatrao izbliza, te je uvidio da u toj klasi njegova stranka može naći oslonac i uporište.

Da bi se pomoglo osiromašenom, eksploatiranom i neprosvijedenom seljaku, stranka je preuzela ove zadatke. Prvo, utemeljiti »Pučku štedionicu« i seoske blagajne, koje će prikupljati seljački novac i davati ga seljaku da se izbjegne socijalna kriza.¹⁴ Drugo, osnivanje pučkih čitaonica »iz kojih će izlaziti svjesni hrvatski pučani koji će narodnoj stvari i demokratskoj misli mnogo više koristiti, nego li časovito uzburkanje nezrele i nesvjesne mase«. ¹⁵ Treća je zaslug stranke i Josipa Smodlake osnivanje nabavilačko-potrošačke zadruge »Težačke sloge«¹⁶ (1906) sa svrhom da se unaprijedi poljoprivredna proizvodnja. Zadruga se stara za težačka prava i pregovara s vlasnicima o promjeni ugovora. U zadrugu je bilo učlanjeno 95% splitskih težaka. Četvrta akcija sastojala se u tome da država dodijeli beskamatni zajam za podizanje novih vinograda o čemu se raspravljalo i u Dalmatinskom saboru. To su, uglavnom, zadaci koje je stranka u skladu s programom samoinicijativno preuzela da pomogne narodu. Ta je pomoć u početku bila ograničena na splitska predgrađa. Spomenuta društva istodobno su najstarija težačka društva u Splitu i Dalmaciji.¹⁷ Na početku stoljeća najzaoštreniji odnosi između vlasnika i težaka u Dalmaciji vladali su u Splitskom polju. God. 1890. počeo je pokret težaka splitskih predgrađa za poboljšanje težačkih životnih uvjeta. Više godina to pitanje bilo je gotovo zamrlo i na prvi se pogled činilo da su

¹³ Smodlakina ostavština, fasc. 13 (prema K. Milutinoviću, Istorijski lik Josipa Smodlake, 108).

¹⁴ *Sloboda*, br. 11, 25. X 1905, i *Pučka sloboda*, br. 2, 8. XI 1907.

¹⁵ *Sloboda*, br. 20, 28. XII 1905.

¹⁶ Zapisi, 46, 47.

Tih godina bio je ovakav položaj zadrugarstva u Dalmaciji. U zadarskom kotaru stranačka borba pokrenula je zadrugarstvo. Prva poljoprivredna zadruga u splitskom kotaru utemeljena je 1896. u Luću, i to od Talijana. Za desetak godina osnovano je četrdeset i četiri zadruge, po vanjskom obilježju četrdeset i dvije su hrvatske, a ostale talijanske. Većina zadruga bavi se štednjom i zajmovima. Zadrugarstvo je razvijeno u mjestima gdje je narod prosvijećeniji, tj. na otocima, primorju, zatim u unutrašnjosti. Dubrovački kotar na većoj je prosvjetnoj i gospodarskoj razini. U tom kotaru ima četrnaest zadruga. Prvu, tzv. Zajmovnu zadrugu utemeljili su Korčuli 1897. Talijani. U kotarskom kotaru zadrugarstvo je dobro razvijeno, osobito u mjestima gdje živi srpsko stanovništvo. Vjerojatno su i političke prilike potakle Srbe da se ekonomski organiziraju. U tom kotaru ima petnaest zadruga. Prva zadruga utemeljena je 1901. Jedanaest je zadruga sa srpskim obilježjem, tri s hrvatskim i jedna činovnička s hrvatskim nazivom. Od jedanaest srpskih zadruga deset je zemljoradničkih i jedna štedionica. Od hrvatskih zadruga jedna je štedionica, dvije su ribarske i jedna činovničko-potrošna.

¹⁷ Godine 1905. osnovane su dvije pučke štionice (čitaonice), jedna u Luću, a druga u Varoši. Težačka sloga bila je matica splitskih društava, a istodobno najjače težačko društvo u pokrajini. Svojim članovima nabavljala je sumpor, modru galicu, žito itd. Štedionica je više pučka banka, ima blizu stotinu tisuća kruna dionica koje čuva i po potrebi uzima.

odnosi među zainteresiranim strankama sredeni. Kad je Josip Smodlaka osnovao Hrvatsku demokratsku stranku, nekoliko uglednih splitskih težača zamolio ga je da se zauzme za težačko pitanje.¹⁸ Smodlaka i njegovi pristaše uspjeli su ujediniti rascjepkane težače, dokazavši im gdje su uzroci njihovim nevoljama.¹⁹

Agrarni odnosi između težača i vlasnika zemlje u Splitskom polju drukčije su naravi nego oni u ostaloj Dalmaciji. Dvije trećine Splitskog polja, ili osam stotina čestica od dvadeset pet tisuća hektara, bilo je u vlasništvu crkve, Biskupije, Kaptola, crkava, samostana; ostalo je pripadalo gradskim posjednicima, a manji je dio težačka baština. Težak obrađuje zemlju na trećinu, četvrtinu i polovicu, rijetko na petinu i šestinu.²⁰ Bez dopuštenja vlasnika težak nije smio, npr., krčiti ili graditi na zemlji. Vlasnik ga je mogao isplatiti, protjerati i prodati zemlju drugom težaču. Uz to, ugovore sklopljene dvadeset ili trideset godina ranije, koji su sami po sebi bili nepravedni, vlasnici nisu htjeli mijenjati. Rad oko vinograda podvostručio se, troškovi početvorostručeni, zbog čega seljak »poče listom seliti u Ameriku«.²¹ Seljak se prezadužio, svatko ga izrabluje, plodovi njegova rada su otuđeni, jer ih drugi uživa. Tu su uzroci težačkog pokreta u Splitu.

Težaci ne polaze s političkog i stranačkog stajališta, nego sa čisto ekonomskog. Građanske stranke, osobito Autonomnaška, desetljećima su zavaravale seljaka i nisu ga učinile vlasnikom zemlje koju obrađuje. Seljak se parničio s vlasnikom, trošio, siromašio i zaduživao se kod obogaćenih građana, seoskih gazda, lihvara i kamatnika. Prva građanska stranka, koja se ozbiljno pozabavila agrarnim pitanjem, jest Hrvatska demokratska, odnosno Hrvatska pučka napredna stranka. Splitski težaci opredijelili su se za naprednjake i napustili Autonomnašku stranku.²² Zahtjeve su stvorili sami težaci, a Josip Smodlaka i drugovi su ih prihvatili kao socijalno pitanje, iznijeli u javnost, raspravljali o njima na skupovima, u Dalmatinskom saboru i bečkom parlamentu.

Prema Smodlakinim riječima, u Dalmaciji je 9/10 seljaka i u njima počiva narodna snaga pa dok se seljaštvo aktivno ne angažira u narodnim pita-

¹⁸ Nešto ranije i trogirski težaci htjeli su se obratiti Josipu Smodlaci, ali ih je protivna strana odvrćala, optužujući Smodlaku da je »protivan bogu i crkvi« (*Sloboda*, br. 52, 7. XII 1907).

¹⁹ *Sloboda*, br. 24, 26. VI 1908.

²⁰ *Sloboda*, br. 24, 26. VI 1908; Šidak, Šepić, Gross, Karaman, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 252 (tabela), 253.

²¹ *Sloboda*, br. 24, 26. VI 1908.

²² Smodlakina ostavština, fasc. 13 (prema K. Milutinoviću, *Istorijski lik Josipa Smodlake*, 109).

U Zapisima Josip Smodlaka o tome piše: »Najveći naš uspjeh, ne same s partijskog, već i s nacionalnog gledišta, bio je u tome što je splitska težačka masa sad listom napustila autonomnašku stranku, kojoj je dosad bila najjača podrška. To se vidjelo o pokladima godine 1907. kad su cigla dva splitska težača došla na autonomnašku priredbu s plesom, na kojoj je ranije prisustvovalo hiljade težača i njihovih žena i djece. Ja i moji drugovi orvorili smo oči splitskim zemljoradnicima pa su oni sada svjesni svoje narodnosti, a neće mnogo vremena proći, pa će oni javno razvijati hrvatsku narodnu zastavu, koja je ranije bila predmet njihove slijepe mržnje. U ovom radu na organizovanju zemljoradničkih masa i njihovom osvješćivanju imao sam na stotine požrtvovnih saradnika i pomoćnika, kako iz redova narodne inteligencije i akademske omladine tako i iz krugova osvješćenih težača« (Zapisi, 47).

njima ne može se voditi narodna politika. Na građanstvo Smodlaka ne računava, jer je siromašno i otuđeno. Ukidanje kmetstva, redovine, oligarhijske uprave u selima i općinama, te uvođenje općega jednakog prava glasa itd., po riječima Smodlake, ne smije služiti za zavodenje naroda, već ući u realnu narodnu politiku.²³ Svakako, Smodlaka je pokušao seljake politički osvijestiti i kao najbrojniju društvenu klasu učiniti snažnim političkim faktorom u pokrajini.

U prvoj fazi pokreta Stranka se angažirala posredstvom Težacke sloge u izmjeni pogodbi između seljaka i vlasnika, a gdje su obje strane bile zadovoljne nije se miješala u odnose. Protivnički listovi napadali su Smodlaku, stranku i Težacku slogu da nagovaraju težake da silom otimaju zemlju.

Za ekonomsko unapređenje Dalmacije vlada je poduzela neke mjere koje nije realizirala ni na užem ni na širem planu. I Hrvatska pučka napredna stranka ušla je u vladinu akciju i izradila program u tri oblika djelovanja: prosvjetnom, gospodarskom i socijalno-političkom. U program su ušla najvažnija tekuća pitanja koja je stranka mogla ostvariti. Predviđalo se osnivanje analfabetskih tečajeva, pučkih čitaonica, knjižnica, zadruga, štedionica, održavanje predavanja, otkup težaka, ukidanje redovine i novčanih globa, preinaka šumskog zakona i reforma autonomnog života na demokratskoj osnovi.²⁴

Poslije izbora 1907. Hrvatska pučka napredna stranka imala je u Splitu među težacima najjači oslonac i snagu. Pred jematvu 1908. odnosi su zaostreni. Akcijom težacke sloge, Bratovština Sv. Križa ublažila je obaveze težaka s jedne trećine na jednu četvrtinu i s jedne četvrtine na jednu petinu. Po njezinom primjeru postupila su i druga trideset i četiri vlasnika, npr. Biskupija, Kaptol, Sjemenište, Samostan i Javna dobrotvornost. Težaci nisu mogli pristati na tako minimalne ponude,²⁵ pa su bili odlučniji. Onim vlasnicima s kojima su se nagodili trgali su grožđe, a drugima ostavili neobrane vinograde. Prijetio je poljoprivredni štrajk. Pojavili su se žandari, financi, redari i pojačanje vojske iz Sinja.²⁶ Pučka stranka posredstvom Težacke sloge sazvala je skupštinu težaka kojoj je prisustvovalo više od četiri tisuće ljudi. Josip Smodlaka pozvao je na slogu i odbacio glasine kako težaci žele oteti crkvena imanja. Po riječima Smodlake, težaci treba da imaju povjerenje u upravu Težacke sloge, ona je njihova glava, a oni »svijesna, odvažna i poslušna vojska«. Borba nije teška s gospodarima već s nepravednim zakonima. Vodstvo Težacke sloge zatražilo je od skupa da mu dade slobodne ruke, tj. da se može nagoditi ili ne nagoditi.²⁷

²³ *Sloboda*, br. 26, 10. VII 1908.

²⁴ *Sloboda*, br. 28, od 17. VII 1908.

Redovina je teški namet, ponekad teži od ukupnoga davanja državi i općini. Obično se daje žito, vino, blago, perad, mlijeko, sir, maslo, vuna, voće itd. Građani Zadra, Šibenika, Splita, Dubrovnika, Kotora i drugih gradova ne plaćaju redovinu, nego samo seljaci. Trebalo bi da država plaća župnike na selu kao i one u gradu, pa bi se redovina skinula kao teški teret sa seljačkih pleća.

²⁵ *Sloboda*, br. 35, 14. IX 1908.

²⁶ *Sloboda*, br. 36, 11. IX 1908.

²⁷ *Sloboda*, br. 38, 25. IX 1908.

Težački pokret u Splitu 1908. završio se nagodbom po kojoj težački zahtjevi nisu potpuno ispunjeni. U sukobu interesa vlasnika i deset tisuća težaka za pet dana krize moglo je doći do krvi, ali sve se završilo u miru i s hapšenjem jedne osobe. To je bio veliki uspjeh stranke, Težačke sloge i Smodlake pa se s puno više pouzdanja mogla nastaviti borba s vlasnicima zemlje u Splitskom polju.²⁸ Težaci su izborili veliku moralnu i dijelom materijalnu pobjedu. To je bila prva borba takve vrste u Dalmaciji. S tim događajima završila je prva faza težačkog pokreta u Splitu.

III

Pregovori s vlasnicima 1908. obećavali su da će slijedeće godine doći do smanjenja težačkih obaveza. Težački predstavnici pokušali su uz posredovanje kotarskih vlasti dogovoriti se s vlasnicima za slijedeću jematvu, ali su oni odbili težačke prijedloge s tim da su, navodno, žrtve težačkih pogodbi.²⁹ Uslijed takva stava vlasnika i gotovo nikakve intervencije vlasti koje su 1908. obećale da će se zauzeti za težake, seljaci su zaključili da ih ubuduće neće moliti nego ući u novu bitku, tj. za potpuno ukidanje agrarnih odnosa. Osnovan je odbor, u kome je i Josip Smodlaka, koji će sa seljačkim zahtjevima upoznati vladu, sabor u Zadru i parlament u Beču.³⁰

Splitski težaci nisu imali što izgubiti. Tereti su bili nesnosni. Slaba obrada izgladnjele zemlje, slabo gnojenje, iste kulture. Gospodar je siromašio, a težak zbog besperspektivnosti daljnjeg života selio. Da bi se poboljšale gospodarske prilike na selu, u skladu s programom za ekonomsko unapređenje Dalmacije, težački predstavnici odlučili su obratiti se državi da bi osnovala Poljoprivrednu banku i dala im beskamatni zajam, a vratili bi ga za četrdeset do pedeset godina. Tako bi težak postao vlasnik zemlje koju obrađuje, a gospodar dobio novac.

Poslije četiri neuspjela pokušaja u pregovaranju preostalo je promijeniti taktiku borbe, tj. obratiti se državi za potpuno ukidanje kolonatsva. S tom akcijom težački pokret u Splitu i Dalmaciji ulazi u drugu fazu. To je bio odgovor na izazov! Najavljen je najprije opći štrajk. Više od šest tisuća težaka, radnika, obrtnika i trgovaca, koji su na dvadeset i četiri sata zatvorili radnje, demonstriralo je na obali kod česme. Na skupu je govorio Josip Smodlaka o uzrocima koji su doveli težake do protesta i o neispunjavanju svih obećanja koje su vlasnici dali god. 1908. Stoga se obraćaju vladi za pomoć, tj. zakonskim putem zahtijevaju potpuni otkup.³¹ Država je dužna, kaže Smodlaka, osigurati pristojno življenje, bez vladine pomoći iseljavanje će se nastaviti. Masa je krenula na Lučac, kroz Manuš, Dobri, Veliki Varoš, obišla čitav Split. Klicalo se Težačkoj slozi, naprednoj misli, slobodi, slobodnom vlasništvu, Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci i njezinim vodama. Na rastanku se Josip Smodlaka zahvalio težacima,

²⁸ Isto.

²⁹ *Pučka sloboda*, br. 37, 15. IX 1909. i *Sloboda*, br. 37, 17. IX 1909.

³⁰ *Pučka sloboda*, br. 38, 22. IX 1909.

³¹ *Pučka sloboda*, br. 39, 23. IX i br. 40, 29. IX 1909.

radnicima, trgovcima, obrtnicima i građanstvu na odazivu, preporučujući težacima da se mirno razidu kućama. Oružničke patrole obilazile su gradom, ali je svugdje vladao mir i red.³²

Na poslijepodnevnom sastanku na Marjanu kome su prisustvovali Josip Smodlaka, Težački odbor i uprava Težačke slode raspravljalo se o težačkom pitanju u Splitu i Dalmaciji i o tome kako je to riješeno u drugim zemljama.

Poljoprivredni štrajk u Splitu bio je prvi opći štrajk u Splitu i Dalmaciji u kome je sudjelovalo i građanstvo, bez obzira na stalešku i stranačku pripadnost. To je bila moralna osuda nečovječnog postupka splitskih vlasnika. Time se dokazalo da ne samo težaci nego i svo građanstvo osuđuju postupak vlasnika.³³

Nakon protesta na splitskim ulicama, Težački odbor na zahtjev težaka uputio je pismo splitskom biskupu Franji F. Nakiću, od koga je još 1908. potekla skupna ponuda vlasnika tzv. »mrtve ruke«, i kotarskom poglavaru u kome navode na su težaci odagnali dio masta vlasnika u svoje konobe i da će po sporazumu naknaditi njegovu vrijednost. Biskup je izrazio žaljenje zbog događaja tih dana u Splitu, podsjetivši da je Biskupija ranije prodavala prava težacima pa će to i sada učiniti. Koliko bude mogao, kaže biskup, zauzet će se kod vlade za dodjelu beskamatnog zajma.

Jematva se nastavila. S mnogim vlasnicima težaci se nisu nagodili, te im prema tome nisu dotjerali mast kući.

Protivnički listovi pisali su »kao da je u Splitu ratno stanje, da je poslata vojska«³⁴ i tomu slično. Time su zapravo i oni, iako to nisu htjeli, pridonosili da se konačno riješi taj nepravedni odnos između vlasnika i težaka u Splitu.

Težački pokret iz Splita proširio se na srednjodalmatinske otoke, Brač i Hvar, te u južnu i sjevernu Dalmaciju. U južnoj Dalmaciji najjače je bilo zahvaćeno pokretom Dubrovačko primorje. U usporedbi sa srednjom Dalmacijom, gdje prevladavaju kolonatski odnosi, u njezinom južnom dijelu vlada uglavnom kmetstvo. Kmetovi su bili vezani uz dubrovačke gospare na četvrtinu ili trećinu de iure, a de facto davali su polovicu. Kad se tomu doda kućarina, redovina, porez na goru i pašnjake, te nerodice, suše, bolesti — sve je to padalo na kmetova pleća. Kao u Splitskom polju, i u Dubrovačkom primorju gospari nisu htjeli popuštati bez obzira je li godina rodila ili nije. Ponajgori gospari bili su Mario Glišić, Bona, Mrlais, Milko i Svilokosi koji su iz sela Đunte pokušali potjerati osamnaest obitelji s imanja, sve zbog dugova. I kmetovi drugih sela tužili su se na gospare. Kmetovi su se obratili Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci i Josipu Smodlaku radi obrane svojih prava. Organiziran je sastanak kome je prisustvovalo stotinu i pedeset seljaka iz Đunte, Doli, Ponikava, Trnovice, Visočana, Cepikuća, Smokovljana, Točionika itd.

³² Isto.

³³ Klerikalni listovi *Dan* i *Puč* pisali su da su mnogi težaci bili prisiljeni obustaviti posao a vlasnici dućana i kavana zbog prijetnji zatvoriti radnje kako bi sudjelovali u štrajku. Također se navodi da su se čuli povici »doli vjera, doli ispovijed, doli crkva«. Josipu Smodlaku i Ivu Tartalji upućuju prijekore da od parnica, koje težaci vode s vlasnicima zemlje, izvlače velike koristi (*Pučka sloboda*, br. 41, 6. X 1909).

³⁴ Isto.

Problem je bio u tome što se s promjenom gospodara zemlje pogoršavao položaj kmetova.³⁵ Na skupu su iznesene mnoge pritužbe i na kraju je donesen zaključak da se povedu pregovori, povrate prava ili izvrši otkup kmetova. Seljacima je upućen poziv da pristupe Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci, jer se ona »jedina zauzimala za težaka«.³⁶ Seljaštvo Primorja »je listom pristalo uz stranku«.³⁷ Formiran je odbor, uglavnom od kmetova, koji će se »s najvećim prijateljem maloga puka s drom Smodlakom«³⁸ posavjetovati što mu je raditi.

Poslije dugih rasprava i zauzimanja Hrvatske pučke napredne stranke kmetovi u tom kraju uglavnom su se otkupili. Kao u ostaloj Dalmaciji, tako i u dubrovačkom kraju, zbog teških agrarnih prilika na selu, »sve što je mlađeg bježi u tuđi svijet (najviše u Ameriku), da zasluži koranicu kruha, u Dolima i po ostalom Primorju (općina Slano, Ston i Šipan) težak se dao u ribarenje«.³⁹

Pokret se proširio i na područje sjeverne Dalmacije. Seljaci s otoka Molata, koji je bio u vlasništvu plemića Abelića, uputili su zahtjev zastupnicima Dalmatinskog sabora za ukidanje kmetstva, Molatski težaci znali su da se od svih građanskih stranaka samo Hrvatska pučka napredna stranka zauzela za rješavanje agrarnog problema u Dalmaciji.⁴⁰ I u ostaloj zadarskoj okolici vlasnici zemlje tjeraju seljaka s imanja na kojem su njegovi preci radili.⁴¹ U Salima, na Dugom otoku, kmetovi su se htjeli osloboditi, ali Zaklada Zmajevića iz Zadra, koja je bila vlasnik zemlje, nije to htjela dopustiti. Između Zaklade i zadarskog biskupa Dvornika, s jedne, i seljaka, s druge strane, postignut je sporazum po kome će kmetovi isplatiti Zakladi potrebnu svotu novca i postati slobodni.⁴² Također su teške prilike u okolici Skradina, Šibenika, Knina i Drniša. U tim krajevima vladaju, tako reći, »turski odnosi«.⁴³

Poslije gotovo pedeset godina stranačkog života u Dalmaciji prvi put se ozbiljnije počinje raspravljati o agrarnom pitanju u Dalmatinskom saboru god. 1909. Među zastupnicima vode se duge rasprave o tome je li kmetstvo privatnopravne ili javnopravne naravi. Bez obzira na pravnu stranu

³⁵ Npr. dok je zemlja bila u vlasništvu Blagog djela (Opera pia) iz Dubrovnika selo je plaćalo sedamdeset forinti godišnje. Kada je Marinica Đorđić od Blagog djela kupio posjed, davanja su se podvostručila. Njegovo imanje naslijedila je Jele Svilokosi, te se isto ponovilo (*Sloboda*, br. 40, 11. IV 1910).

³⁶ *Sloboda*, br. 33, 20. VIII 1909.

³⁷ Isto.

³⁸ *Pučka sloboda*, br. 34, 25. VIII 1909, i *Sloboda*, br. 33, 20. VIII 1909.

³⁹ *Pučka sloboda*, br. 36, 8. IX 1909, i *Sloboda*, br. 35, 3. IX 1909.

Među prvim pristašama Hrvatske pučke napredne stranke u Stonskom primorju bio je Mato Drvenica, vrlo zaslužan u širenju prosvjete u tome kraju. Godine 1909. sa ženom, majkom i osmoro djece odselio je u Australiju gdje ga je također čekalo osmoro članova bliže rodbine. Urednik *Pučke slobode* pribilježio je da u Mati Drvenici stranka gubi »najumnijega i najpožrtvovanijega seljačkoga pristašu napredne misli u Dalmaciji«! (*Pučka sloboda*, br. 41, 6. X 1909).

⁴⁰ *Pučka sloboda*, br. 38, 22. IX i br. 43, 20. X 1909.

⁴¹ Brzopisna izvješća zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskoga I, 1909, Zadar 1911, 1043.

⁴² *Pučka sloboda*, br. 50, 8. XII 1909.

⁴³ *Pučka sloboda*, br. 46, 10. XI 1909.

toga problema, činjenica je da su kmetstvo i kolonatsvo duboko socijalno pitanje koje desetljećima koči razvitak dalmatinskog sela. Konstatirano je da su uvjeti isti kao prije pedeset ili stotinu godina. U usporedbi s pedeset godina ranije, položaj seljaka u Dalmaciji pogoršao se za 200⁰/₀ i 300⁰/₀. Skupoća obradivanja (modra galica, sumpor, navrt) vinograda, bolesti loze i masline, nerodice, suše, poplave, visoke cijene živežnih namirnica, prezaduženost kod seoskih gazda i lihvara, sve je to ubrzalo raslojavanje dalmatinskog sela. Nameće se zaključak da će, ukoliko se ne riješe agrarni odnosi, propasti i težaci i vlasnici a time će se prihodi u državnoj blagajni osjetno smanjiti.⁴⁴ Splitski zastupnici predložili su da se osnuje Poljoprivredna banka koja bi seljaku pozajmila novac za potpuni otkup i obnovu vinograda. Banka bi raspolagala kapitalom od tri milijuna kruna. Međutim, potrebe su neuporedivo veće, naime Dalmaciji ne bi bilo dovoljno ni šezdeset milijuna kruna. Pučka stranka nije imala 1909. svoga zastupnika u Saboru, te su pravaški zastupnici dali prijedlog da se potakne vlada kako bi se ukinulo kmetstvo i težak postao vlasnik zemlje. U Dalmatinskom saboru prvi se put tada govori o otkupu kmetova, jer su zahtjevi iz Dalmacije, posebno iz Splita, bili sve glasnjiji. Tri najvažnija pitanja: ukinuće kmetstva, redovine i davanja izbornog prava prva je potakla i o njima raspravljala Pučka stranka. Seljak je samo imao dužnosti, ali ne i prava, pa je po tome bio građanin drugoga reda. Ključ za rješenje toga pitanja bio je u Beču.⁴⁵

Pučka stranka i njezin predsjednik Josip Smodlaka nisu mirovali. Na glavnoj skupštini splitskih težaka izabran je odbor, u kome je bio i Josip Smodlaka, sa zadatkom da izradi spomenicu⁴⁶ s kojom će biti upoznati namjesnik u Zadru, vlada i ministarstva u Beču. U spomenici, uz ostalo, stoji da vlada pomogne pri otkupu težaka, posreduje između vlasnika i kmetova i dodijeli beskamatni zajam⁴⁷ Namjesnik Niko Nardelli obećao je poduprijeti težačke zahtjeve kod centralne vlade u Beču.

Splitska delegacija predala je tu spomenicu ministru predsjedniku, ministrima poljoprivrede, financija i unutrašnjih poslova i dalmatinskim zastupnicima u bečkom parlamentu. Predsjednik Binert rekao je da je država dužna to pitanje riješiti i »da on daje veliku važnost kmetskom pitanju u Dalmaciji, da on želi da to pitanje riješi pravedno na korist težaka i na opću korist naše pokrajine, i da on smatra dužnošću vlade da tomu važnom pitanju posveti pažnju. Nadodao je da će odmah uzeti stvar u pretres, ali da narod bude ustrpljiv, jer da se takvo pitanje ne može u jedan čas riješiti.«⁴⁸ Ministar poljoprivrede Braf naglasio je da težačko

⁴⁴ Brzopisna izvješća XXXXII zasjedanja pokrajinskog sabora dalmatinskoga I, 1909, 1038–1041, 1043; II, 114–116, 121–124, 1038–1040, 1042; XXXXII, 1909/1910, II, 122, 123, 125; XXXXIII, 1910, 205, 651.

⁴⁵ *Pučka sloboda*, br. 42. 13. X 1909.

⁴⁶ Spomenica težaka splitskih, Split 1909.

⁴⁷ Od dvadeset i tri tisuće stanovnika, u splitskim predgrađima živjelo je oko šest tisuća težaka, pa se znalo reći da je Split bio najveće selo u Austriji. U spomenici (bilj. 46) se govori o položaju težaka prema vlasniku, stanju zemljoradnje, plamenjači, niskim cijenama vina, malim prihodima, velikim nadnicama i povećanim težačkim potrebama. Spominju se nepravedni ugovori koji ne odgovaraju novim prilikama. Od vlade se zahtijeva beskamatni zajam na osnovi kojega će vlasnik dobiti novac a težak zemlju (*Pučka sloboda*, br. 49, 1. XII 1909).

⁴⁸ *Pučka sloboda*, br. 44, 27. X 1909.

pitanje u Dalmaciji nije stranačko nego pitanje pravice, pa će vlada pomoći težaku i poljoprivredi u Dalmaciji. I ostali su ministri istakli da su zahtjevi pravedni. Dalmatinski zastupnici također su dali obećanje da će podržati taj prijedlog u parlamentu.⁴⁹

Splitska spomenica⁵⁰ prvorazredni je dokument o težačkom pokretu, obiluje mnoštvom marljivo prikupljenih podataka o nesnosnom položaju težaka i stanju poljoprivrede i nudi rješenje tih problema.

IV

S godinom 1910. agrarno pitanje u Dalmaciji ulazi u treću, završnu fazu. Naprednjaci mijenjaju taktiku, surađuju s Hrvatskom strankom, ali ne odustaju od bitnih načela svoje stranke. Suradnja s Hrvatskom strankom, koja zastupa interese posjednika, te ublažavanje oštrice prema Beču, svakako je pridonijelo nadmoćnoj pobjedi Josipa Smodlake na izborima za bečki parlament godine 1910. Sve to, kao i vanjskopolički događaji, utjecat će na slabljenje pokreta uoči prvoga svjetskog sukoba.

Ekonomska kriza pojačavala se zbog nerodice, skupoće, prezaduženosti i nezaposlenosti. Seljak je, uz to, morao plaćati porez državi, pokrajini i općini. Plamenjača se širila prema južnoj Dalmaciji. U mnogim krajevima pokrajine vremenske su nepogode uništile ljetinu. U splitskom kotaru, npr., šteta je iznosila oko dva milijuna i stotinu tisuća kruna.⁵¹ Sve je to utjecalo na pojačano iseljavanje u prekomorske zemlje.

Splitska Težačka sloga uputila je posredstvom općine zahtjev vladi da se uveze žito bez carine, da se oprost ili snizi porez, pomogne obnova vinograda, da se utvrdi nerodica, otvore javni radovi i pospješi otkup težaka.⁵² Josip Smodlaka zauzeo se kod Namjesništva u Zadru da se opravdani zahtjevi splitske općine ostvare. Konačno, odobrena je pomoć od četiri stotine kvintala pšenice, oslobođene od carine.⁵³

Izgladnjela zemlja, iste kulture i slaba obrada bez ikakvih agrotehničkih mjera, davala je male urode, te se postavilo pitanje tisuća hektara neobradive općinske zemlje, uglavnom uz varoši i gradove. Prema zakonu iz 1875. to zemljište se moglo dijeliti.⁵⁴ Imućniji u općini: glavari, harambaše, rondari, lugari, poljari prisvajali su ta zemljišta na štetu siromašnih seljaka. Pritužbe na seoskim zborovima i općinskim vijećima nisu pomogle, proces otuđivanja općinske zemlje i dalje se nastavio.⁵⁵ Naprednjaci su se angažirali na rješenu toga pitanja i pitanja izbornog reda. Naime, većina seljaka nije imala izborno pravo, a obaveze prema državi, pokrajini i općini postojale su desetljećima.⁵⁶

⁴⁹ *Pučka sloboda*, br. 44, 27. X, br. 45. 3. XI, br. 49, 1. XII 1909, i *Sloboda*, br. 42, 29. X 1909.

⁵⁰ Spomenica težaka splitskih.

⁵¹ *Pučka sloboda*, br. 3, 19. I i br. 19, 11. V 1920, te *Sloboda*, br. 116, 14. X 1910.

⁵² *Pučka sloboda*, br. 38, 14. IX 1910.

⁵³ *Sloboda*, br. 116, 14. X 1910. i *Pučka sloboda*, br. 43, 19. X 1910.

⁵⁴ *Pučka sloboda*, br. 3, od 19. I 1910.

⁵⁵ *Pučka sloboda*, br. 19, 11. V 1910.

⁵⁶ *Pučka sloboda*, br. 3, 19. I 1910.

Ta i druga pitanja bila su na dnevnom redu mnogih skupova, osobito Težacke sloge, novina, vlade i Sabora u Zadru, vlade i ministarstava u Beču.⁵⁷ Neko vrijeme se činilo da se rješenje približava kraju, pogotovo kada je Ministarstvo pravde uputilo okružnicu dalmatinskim sudovima da se riješi taj problem. Ali vrijeme je prolazilo a rješenje se odugovlačilo. Izbor Josipa Smodlake za zastupnika u Carevinskom vijeću⁵⁸ (1910) ulio je nadu težacima. U bečkom parlamentu Smodlaka je govorio o dalmatinskom pitanju kao državnom, a ne lokalnom.⁵⁹ Dalmacija je seljačka zemlja, rekao je Smodlaka, bez industrije, kruha, mesa, krumpira, drva, više od polovice sela nema vode. Neretvansko, Vrgoračko, Sinjsko i Imotsko polje su pod vodom. Posebno se osvrnuo na loše prometnice, bolesti, osobito malariju, nerodice i nedostatak osnovnih škola.⁶⁰ Govorio je i o kolonatskim i kmetskim odnosima i iseljavanju. Seljak mora dati zemljišnom vlasniku polovicu ili trećinu, a župniku redovinu.⁶¹ O iseljavanju iz Dalmacije Smodlaka, uz ostalo, kaže: »Naši seljaci iseljuju se u Ameriku, Australiju, Novu Zelandu, Kanadu i nekoji se onda vraćaju kući, pošto su vidjeli u velikom svijetu kako se živi u modernim državama. I ovo su ljudi, koji čine nezadovoljstvo s prilikama trajnim i to tako mora da bude. Kakove osjećaje da imadu ove hiljade i hiljade ljudi, koji su ostavili na cjedilu zavičaj i obitelj, samo da ne izgadne, te moraju da svoj kruh potraže u stranim krajevima, kakove osjećaje da imadu spram one države, koja im ne dozvoljava ni živjeti u vlastitoj njihovoj zemlji?«⁶² Smodlakin govor posvećen je ekonomskim i društvenim problemima Dalmacije i u njemu dokazuje da je država kriva za takvo stanje, jer gotovo jedno stoljeće, koliko je Austrija u tim krajevima, ništa se nije poduzelo za unapređenje privrede, posebno poljoprivrede. Smodlaka je dokazao da Dalmaciji »nedostaje sve [...]«,⁶³ to je »zemlja prosjaka, bez svoje krivnje«. ⁶⁴

Zauzimanje Smodlake i donekle drugih zastupnika u Beču uvjerilo je zastupnike ostalih zemalja Monarhije i predstavnika centralne vlasti u hitnost rješavanja dalmatinskog agrara. Tako je međuministarsko dalmatinsko povjerenstvo zaključilo da zemlja zemljišnih gospodara u Dalmaciji postane vlasništvo kolona i kmetova.⁶⁵ Njima su se pridružila bečka ministarstva i odlučila da se izradi zakon i podnese Carevinskom vijeću na odobrenje.⁶⁶ Međutim vlada je namjerno otezala s donošenjem zakona,

⁵⁷ *Pučka sloboda*, br. 4, 26. I, i br. 6, 10. II 1910.

⁵⁸ *Pučka sloboda*, br. 28, 5. VII 1910.

⁵⁹ *Sloboda*, br. 145, 21. XII 1910.

⁶⁰ *Prilog Pučke slobode*, br. 52, 1910.

⁶¹ Npr. u Ogorju Gornjem i susjednim selima, navodi Smodlaka, svaka glava obitelji, uz ostalo, daje župniku varičak žita, metričku centu drva, kokota, ovcu, vunu, maslo, sir. Domaćica daje varičak raži i dvanaest jaja. Svaka osoba iz kuće daje varičak ječma, a djevojka svežanj drva i kokota. Sve to pretvoreno u novac iznosi trideset kruna, dok davanja državi, pokrajini i općini iznose deset, petnaest, najviše dvadeset kruna (*Prilog Pučke slobode*, br. 52, 1910).

⁶² *Prilog Pučke slobode*, br. 52, 1910.

⁶³ *Stenographische Protokolle des österreichischen Reichsrates im Jahre 1910, XX Sesion, Band IV, Wien 1910.*

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ *Pučka sloboda*, br. 31, 9. VIII 1911.

⁶⁶ *Pučka sloboda*, br. 8, 21. II 1912.

što potvrđuje i nacrt dvorskog savjetnika Šulerna (1912) u kome stoji da dalmatinski seljak i dalje ostaje u starom odnosu prema vlasniku zemlje.⁶⁷ Novi događaji na Balkanu, te unutrašnjopolitička i ekonomska kriza skrenuli su pozornost na politička pitanja. O dalmatinskom agraru nema više riječi, pa ni u Smodlakinu govoru u parlamentu 29. X. 1912.⁶⁸

U godinama pred prvi svjetski rat naglo siromašenje, osobito u Dalmatinskoj zagori, prisililo je mnoge da napuste rodno ognjište i isele u Ameriku, Afriku i Australiju. Po nekim procjenama, uoči rata broj iseljenika popeo se na stotinu tisuća ili trećinu cjelokupne radne snage u Dalmaciji.⁶⁹ O agrarnom pitanju više se ne govori. Seljaci se pozivaju na oprez.⁷⁰ Mnogi su uvidjeli da se priprema veliki svjetski sukob, pa su kao agrarni proletarijat izbjegli vojsku i rat odlaskom u strane zemlje. Tako iseljavanje postaje temeljni društveno-ekonomski problem uoči prvog svjetskog rata.⁷¹

Za gotovo stotinu godina kako je Austrija u Dalmaciji ili pedeset godina stranačkog života, austrijske vlasti, građanske stranke i posjednici nisu ništa učinili da se ukinu agrarni odnosi. Građanske stranke prelazile su preko kolonatastva i kmetstva iz straha i obzira prema vlasnicima koji su im bili oslon i uporište.

Agrarni pokret u Dalmaciji, započet kao težački pokret u Splitu, proširio se na gotovo čitavu pokrajinu, ali u nešto slabijem obliku. Najveću zaslugu u povezivanju i organiziranju seljaka u Hrvatskoj demokratskoj, odnosno Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci ima Josip Smodlaka. Stranka je napustila staru politiku građanskih stranaka, okrenula se vitalnim problemima pokrajine i seljaštvu, najbrojnijoj klasi, koje je bilo od svih stranaka napušteno a od države potpuno zapostavljeno. Stranka ga je s pomoću svoga programa organizirala, ono joj je prišlo, jer je u slobodnu posjedu vidjelo svoju perspektivu. Stranka mu nije govorila o nacionalnosti i povijesti nego o socijalnoj pravdi, izrabljivanju i otuđenom višku njegova rada. Tako se seljak osvješćivao, počeo voljeti zemlju, jezik i narod kom pripada i malo-pomalo dolazio do spoznaje o klasnom i nacionalnom pitanju.

U prvoj fazi pokret je vezan za Split, ali je poslije izbora god. 1907. imao odjeka i u ostaloj Dalmaciji. Težačka sloga bila je jezgra iz koje je izrastao agrarni pokret i postala je najjače uporište stranke u Dalmaciji. Kad se potvrdilo da se s vlasnicima zemlje ne može pregovarati, osuđen je njihov postupak štrajkom, prvim općim štrajkom u Dalmaciji. U promijenjenoj taktici, što se podudara s drugom fazom pokreta, trebalo je da država beskamatnim zajmom oslobodi kolone i kmetove od agrarne zavisnosti. Poslije dugih rasprava, projekata, posebno angažiranja Josipa Smodlake, za čije su ime vezane sve akcije u stranci i van nje, konačno

⁶⁷ *Pučka sloboda*, br. 24, 12. VI 1912.

⁶⁸ *Pučka sloboda*, br. 45, 6. XI 1912.

⁶⁹ *Sloboda*, br. 42, 22. V 1912.

⁷⁰ *Pučka sloboda*, br. 15, 1. VI 1913.

⁷¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 253.

rješenje birokratski su odugovlačili bečki vrhovi od kojih je ovisio potpuni otkup kolona i kmetova u Dalmaciji. Uslijed novonastalih unutrašnjih i vanjskih događaja u završnoj fazi pokret jenjava, te se uoči rata u dnevnoj politici pretežno raspravlja o političkim, manje o ekonomskim, a gotovo nikako o zemljišnim pitanjima u pokrajini. Seljaku nije preostalo drugo nego da sâm rješava ekonomsko oslobođenje raseljavanjem po čitavu svijetu.

SUMMARY

While other countries of the Habsburgh monarchy had solved their agrarian problems mainly in the 19th century, the remnants of colon (husbandman) and serf system in Dalmatia reach as far as the beginning of the 20th century. Neither did the government nor citizen parties nor the landowners show any interest for the economic liberation of the colons and serfs. Owing to the growth of the country population and non-developed town industry, the surplus of the workers had to try for their earnings in countries across the oceans, particularly in America. Towards the end of 19th century, owing to the illness-attacked grapevines and the Wine Clause which fell heavily on the main production of the district i. e. the Dalmatian wines, the emigration process was of a much greater range.

At the beginning of the 20th century the newly founded Croatian Democratic Party, i. e. Croatian National Progressive Party (1905) with Josip Smodlaka as its leader, took interest in the abandoned Dalmatian peasantry. Public meetings, party newspapers "Sloboda (Freedom)" and "Pučka sloboda (National Freedom)", all brought to the surface the agrarian problem so forcefully that it had to be discussed on the sessions of Dalmatian Convention in Zadar and of the Imperial Council in Vienna. The action had turned into the so-called Labourers' Movement, the beginning of which can be traced down to Split, to expand then in a rather weakened form through the whole of Dalmatia.

The first step forward was to try to negotiate with the landlords of Split fields to make them reduce the imposed levies. When that failed, in Split and Dalmatia there was organized the first general strike in which citizens took part together with the labourers.

The second stage of the movement includes the peasants' demanding, through their cooperative "Labourers' Concord", the complete redemption with governmental help, consisting of offering loans without interest. There was formed a Board, Josip Smodlaka being an important member of it, and composed a chart called "Memorial", containing the list of difficulties and a proposition for the solution of the problem, namely, the landowner getting money and peasants the land. Smodlaka took on himself to get the responsible people in Viennese ministries and Dalmatian representatives there acquainted with the contents of the "Memorial"; he succeeded and they showed great interest for it and promised to solve the problem. The decision took time to be formed, while the new events in the eve of the First World War changed the foreign policy and pushed the problem into the background.

The third stage represents the slowing down of the movement; it was the time of the growing economic crisis causing the greater emigrations to the foreign countries, particularly to America. The peasant was left to try to redeem his land how he could with his own earnings gaining thus alone his economic freedom.